

Richard C. Taylor & Irfan A. Omar (eds.), *The Judeo-Christian-Islamic Heritage: Philosophical & Theological Perspectives*, Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press, 2012. 339 sayfa. ISBN: 978-0-87462-811-1.

Rahim Acar*

The Judeo-Christian-Islamic Heritage: Philosophical & Theological Perspectives, Marquette Üniversitesi'nde 2007'de "The Muslim, Christian and Jewish Heritage: Philosophical and Theological Explorations in Abrahamic Traditions" adıyla düzenlenen konferans bildirilerinden teşekkül etmiş bir eserdir. Eserde dilin kaynağı ve asli dil meselesinden, ortaçağ Müslüman, Hristiyan ve Yahudi düşünürlerin tartışmalarına, Hint alt-kıtasında Dârâ Şikûh'un İslâmî ve Hindu öğretileri birbiriyle bütünleştirme girişimine kadar bir düzine makale yer almaktadır. Felsefi ve teolojik meseleleri müzakere eden makalelerden oluşan bu külliyat, editörlerin ifadesiyle "farklı dinî geleneklerin, dillerin ve kültürlerin sınırları boyunca fikirler ve öğretiler arasında köprü kuran önemli anları keşfetmektedir" (s. 9). Bu köprü kurma anlarından, etkileşim devirlerinden bir tanesi, pek çok Yunanca ve Süryanice metnin Arapçaya çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu etkileşim devrinde gelişen kültürde ortaya çıkan eserlerin, Arapçadan Latinceye çevrilmesiyle ikinci bir köprü kurma ve etkileşim devri meydana gelmiştir. Kitapta değinilen üçüncü bir etkileşim devri ise, Hindu metinlerin Farsçaya çevrilmesiyle meydana gelmiştir. Bu etkileşim, dinî inançlar ve dinî gruplar arasındaki etkileşimdir. Eserdeki makalelerin, üç İbrahimî dinin havzasında gelişen kültürle ilgili teolojik bir odak noktasından bahsetmek mümkündür. Bu makaleler arasında bir kısmı İslâm düşüncesine münhasır makaleler, bir kısmı farklı dinlerin müntesibi olan düşünürlerin dinî inançları anlama ve yorumlamada birbiriyle etkileşimiyle ilgili makaleler sayılabilir.

Deirdre Dempsey'in "The Question of 'first language' in Arabic, Syriac, & Hebrew Texts" başlıklı çalışması ve Thérèse-Anne Druart'ın "Islam & Christianity: One Divine & Human Language or Many Human Languages" başlıklı makalesi, dilin kaynağı ve dil-düşünce ilişkisiyle ilgili meselelere ayrılmıştır. Makalelerde dilin kaynağı ve mahiyetine, bu kaynağın vahiy mi, yoksa insan tabiatı mı olduğu tartışmalarına, insanlığın kullandığı ilk dilin ne olduğu gibi meselelere dair, ortaçağdaki Arapça, Süryanice ve İbranice metinler dikkate alınarak, belli başlı teorilerin izleri sürülmüştür.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Eserde ortaçağdaki Müslüman filozofların eserleri ile bunların Yahudi ve Hristiyan düşünce dünyasındaki çalışmalarda oynadığı rolün çeşitli veçhelerini müzakere eden önemli makaleler yer almaktadır: James T. Robinson “Al-Farabi, Avicenna, & Averroes in Hebrew: Remarks on the Indirect Transmission of Arabic-Islamic Philosophy in Medieval Judaism” başlıklı makalesinde, söz konusu üç Müslüman filozofun eserlerinin Yahudiler arasındaki etkisinin, özellikle (onların fikirlerini özetleme, ansiklopedik çalışmalar içinde sunma, edebi eserlerde tadil ederek kullanma gibi) dolaylı yollardan olduğunu göstermek amacındadır. Yazar, bu filozofların görüşlerinin doğrudan İbraniceye nakledilmesinden ziyade bu tür dolaylı nakillerin çok daha yenilikçi, çok daha etkili olduğunu örnekler üzerinde göstermeye çalışmıştır.

Ortaçağda skolastik dönem Avrupası’nda İbn Rüşd’ü dikkate almadan Aristoteles okumak veya İbn Rüşd’le yüzleşmeden felsefi teoriler ortaya koymak neredeyse mümkün değildi. Bernardo Carlos Bazán, “Thomas Aquinas’s *Summa Contra Gentiles* and Averroes’s *Great Commentary on De Anima*” isimli makalesinde böyle bir bağlamda ortaçağ Hristiyan düşüncesinin ustalarından Thomas Aquinas’ın İbn Rüşd’le bir anlamda yüzleşmesini ele almaktadır. Yazar, Aquinas’ın İbn Rüşd’ün akıl anlayışına karşı, *Commentary on the Sentences* ve *Summa Contra Gentiles* gibi eserlerinde getirdiği eleştirilerinin İbn Rüşdcü Latin filozofları niçin ikna etmediği ve *The Unity of the Intellect against the Averroists* eserinde bu görüşlerini niçin tekrar etmek zorunda kaldığı sorularına cevap bulmaya çalışmıştır. Yazar Aquinas’ın yanlış anlaşılmasındaki önemli bir etken olarak, onun ilk eserlerinde insan nefsinin hususiyeti ve bedenle ilişkisi konusundaki görüşlerinde, insanın bireyselliğini temin etme hususunda yeterince açık olmadığını belirtmiş ve bu meseleyle ilgili olarak, Aquinas’ın sonraki eserleri boyunca görüşlerine nasıl daha berraklık kazandırdığının izini sürmüştür.

Eserdeki, nispeten ortaçağ Hristiyan düşüncesine odaklanan bir çalışma olarak Jörg Alejandro Tellkamp’ın “Albert the Great on Structure & Function of the Inner Senses” başlıklı makalesi görünmektedir. Makalede yazar Büyük Albert’in iç duyu-ların beynin organik melekeleri olduğu görüşünü dikkate alarak, Albert’in fizikalist olup olmadığı sorusuna cevap aramaktadır. Yazar Albert’in *De Homine* (yaklaşık yazım tarihi 1242) ve *Commentary on the De Anima* (yaklaşık telif tarihi, 1254-1257) isimli çalışmalarında meseleyi ele alış tarzındaki değişikliği dikkatle tahlil etmiştir. Buna göre Albert, her ne kadar iç duyu-ları beynin karıncıklarına (*ventricle*) yerleştirmiş olsa da, sonra yazdığı eserinde Albert’in bu iç duyu-ları işlevlerine göre somut-tan soyuta doğru kademeli olacak şekilde beyindeki üç karıncığa yerleştirmiş olması önemlidir. Yazara göre, bu kademeli yerleştirme bir anlamda fizyolojik olandan psikolojik olana doğru bir mertebelenmeyi ve zihindeki bütün temsillerin duyudan gelen temsillere indirgenemeyeceğini göstermektedir.

Kitaptaki dikkat çekici bir makale, Mehdi Aminrazavi'nin "He Who Knows Himself Knows His Lord": Reflections on Avicenna's Suspended Man Argument" başlıklı makalesidir. Aminrazavi, İbn Sînâ'nın benlik şuurunun doğrudanlığını ispatlamak üzere kullandığı *er-racülü'l-muallak* argümanının, aslında İbn Sînâ'nın umduğundan çok daha derinlikli tazammunları olduğunu ileri sürmüştür. İbn Sînâ bu argümanında, benlik şuurunun beden farkında olmaya bağlı olmadığını ve insan nefsinin bedenden bağımsız olduğunu gösterme amacındadır. Nefsin kendini bilmesi doğrudandır, bedenin veya herhangi bir şeyin dolayımından geçmez. Nefsin varlığı ve kendinin farkında oluşu bir ve aynıdır. Aminrazavi şuur ile varlığın bu ayniyetinin, insan nefsinin varlığı ve kendinin varlığının doğrudan şuurunda olmasının, insanın aslında varlığın, yahut ilahî gerçekliğin doğrudan şuurunda oluşunu ima ettiğini ileri sürmüştür. Bunun dayanağı, Tanrı'nın nihayetinde saf varlık oluşudur. Dolayısıyla kendinin şuurunda olmak, kendi varlığını doğrudan bilmeyi ve dolayısıyla aslında saf varlık olan Tanrı'yı doğrudan bilmeyi tazammun etmektedir. Bu durum tam da "kendini bilen Rabbin bilir" hadisinde belirtilen öğretiyi anlatmaktadır. Aminrazavi'nin bu yorumunun bir sonucu, Fârâbîci ve İbn Sînâcı anlamda felsefî bilginin dinî bilgi ile nasıl uyduğu teyit edilmesidir. Bununla birlikte varlık bilgisinden Tanrı'nın varlığının bilgisine sezgisel olarak bu şekilde geçilip geçilemeyeceği elbette oldukça tartışmaya davet edici bir tezdır.

Deborah Black "Avicenna on Individuation, Self-Awareness, & God's Knowledge of Particulars" başlıklı makalesinde, İslâm felsefesinde çokça tartışılan meselelerden birisi olan bireyselleşme (*individuation*) ve cüzîlerin bilgisi meselesini İbn Sînâ'nın felsefesi bağlamında müzakere etmektedir. Makalede Black, İbn Sînâ'nın, bir şeyin, türünün diğer örneklerinden ayrı ve biricik bir şey olmasını sağlayan etkenler hakkında geliştirdiği görüşlerden, bireylerin yahut cüzîlerin bilgisini izah ederken yeterince istifade etmediğini ileri sürmüştür. Black, bütün bireyler için olmasa da insanî nefsin bireyselliğini izah etmek için İbn Sînâ'nın kullandığı *ma'nâ şahsî* terimini vurgulamıştır. Black, ayrıca insanın benlik-şuurunun bedene atıfta bulunmaksızın hâsıl olduğunu dikkate alarak, en azından bazı cüzîlerin bireyselliğinin maddeye bağımlı olmadığını, dolayısıyla İbn Sînâ'nın felsefî hazinesinin, en azından bazı cüzîlerin aklî olarak bilinebilirliğini ileri sürmeye imkân verdiğini belirtmiştir.

Luis Xavier López-Farjeat'ın "Faith, Reason & Religious Diversity in al-Farabi's *Book of Letters*" başlıklı makalesi bir anlamda Fârâbî denince hep akla gelen, çokça tartışılmış ama bir anlamda da hâlâ tam zamanı denilen bir meseleyi ele alıyor: Felsefe-din ilişkisi ve dinî çokluğun izahı. López-Farjeat, Fârâbî'de felsefenin ve dinin aynı hakikatin farklı tarzlarda elde edilmiş ve ifade edilmiş biçimleri olduğunun altını çizmektedir. Felsefede burhanî yöntemlerle erişilen doğru, dinde sembolik olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla aklî-felsefî hakikat ile onun dinî-sembolik ifadesi

arasında tıpkı mantık ve muayyen bir dilin grameri arasındaki gibi bir tür küllilik ve cüzilik ilişkisi vardır. Yazar Fârâbî'nin felsefe ve din ilişkilerini böyle kurmakla akıl ve iman arasında ve muhtelif dinler arasında olması mümkün uyumsuzlukları çözdüğünü ileri sürmektedir. López-Farjeat makalede Fârâbî'nin sunduğu bu modelin başarılı olup olmadığını sorgulamaktadır. Bu maksatla, Fârâbî'nin din teriminden anladığı yahut din tasavvuru ile diğer düşünürlerin ve Müslüman entelektüel grupların aynı şeyi anlayıp anlamadığı, gerçekten aynı doğruyu paylaşan birden fazla sembolik ifadeyi örnekleyen dinin olup olamayacağı, Fârâbî'nin “tek hakikat farklı ifade” görüşünün bir tür “akıl dini” tazammun edip etmediği gibi soruları cevaplamayı denemektedir. Bu hâliyle makale klasik İslâm düşüncesinde önemli bir yeri olan bu meseleye dair dikkate değer incelemeler ihtiva etmektedir. Dinî çeşitliliğin izahı meselesinin günümüz dünyasındaki önemi dikkate alınınca, yazarın tahlillerinin önemi bir kat daha artmaktadır.

“Avicenna & Traditional Islamic Belief” Michael E. Marmura'nın daha önce yayımlanmış bir makalesi olmakla birlikte, bu bağlamda yayınlanmaya değer bir çalışmadır. Makalede Marmura, İbn Sînâ'nın bazı teorilerinin İslâm inançlarına aykırı görülüp İbn Sînâ'nın küfürle suçlanmasına yol açan temel etkenin, İbn Sînâ'nın felsefe ve din ilişkisini kuruluş tarzı olduğunu belirtmektedir. Luis Xavier López-Farjeat'ın makalesinde işlendiği üzere Fârâbî'nin din ve felsefe ilişkilerini izah için geliştirdiği modelin İbn Sînâ tarafından da ana hatlarıyla takip edildiği görülmektedir. İbn Sînâ'ya göre dinî metinlerdeki ifadeler, hakikî anlamda doğru olmasa da kitlelerin böyle anlaması gerekir, ancak filozof bunların hakikî manasını bilir. Marmura'nın, İbn Sînâ'nın küfürle suçlanmasına neden olan meşhur üç meseledeki mevziini İbn Sînâ'nın dinî ve felsefî doğruluk tasavvurunun bir sonucu olarak görmesi, kuşkusuz üzerinde ciddiyetle durmayı hak eden bir tezdır.

İslâm felsefesi çalışmalarına katkılarını yakından takip ettiğimiz Richard C. Taylor'ın “Averroes on the Shari'ah of the Philosophers” başlıklı makalesinin, Luis Xavier López-Farjeat ve Michael Marmura'nın makalesi ile ortak bir ekseni olduğunu söyleyebiliriz: felsefe-din ilişkileri. Taylor makalesinde İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *Metafizik* isimli eserine yazdığı tefsirde filozoflara mahsus bir şeriatın ve hatta dinin olduğundan bahsettiğini hatırlatmıştır. Taylor, makalesinde İbn Rüşd'ün *Faslü'l-makâl*'de din-felsefe ilişkisini nasıl kurduğuna ve diğer pek çok eserinde bu metodolojik çerçeveyi nasıl uyguladığına dair örnekleri incelemektedir. Böylece İbn Rüşd'ün filozofların şeriatından veya dininden bahsedişinin arazi bir şey olmayıp bütün külliyatında bir karşılığının olduğunu göstermektedir. Bu iddiayı ispatlamak maksadıyla Taylor, İbn Rüşd'ün anlayışına göre felsefî araştırmanın bir tür ibadet, hatta en yüksek düzeydeki yahut en saf ibadet tarzı olduğunu belirtmektedir. İbn Rüşd, felsefeyi dinî meselelerde gerekli zekâya ve eğitime sahip olanların uygulama-

sı gereken bir yöntem olarak görmektedir. Zira felsefe retoriğe ve diyalektiğe dayalı dinî öğretileri arazi olarak anlama yerine hakikati bizatihi anlamayı sağlayacak aracı kullanır. Taylor, İbn Rüşd'ün dinî öğretilerin farklı anlaşılma tarzları ve felsefe arasında kurduğu ilişkinin, felsefe-din ilişkilerinin yorumunda Fârâbî'nin açtığı çığır-dan istifade ettiğine dikkat çekmektedir.

İrfan A. Omar'ın "Delhi's Debates on Ahl-i Kitâb: Dara Shikuh's Islamization of the Upanishads" başlıklı makalesi diğer makalelerden farklı olarak İslâm kültürünün ortaçağ Batı kültürüyle değil Moğol dönemi Hindistan'ındaki doğu kültürüyle etkileşimine dair önemli bir meseleyi ele almaktadır. Omar, on yedinci yüzyılda yaşamış Moğol Prensi Dârâ Şikûh'un Kur'an'daki *ehl-i kitâb* kavramından hareketle Hinduların da ehl-i kitâb içinde değerlendirildiği bir bakıştan daha ileriye geçtiğini göstermektedir. Omar, Dârâ Şikûh'un, Kur'an'daki "korunmuş kitap" (59: 77-79) gibi ifadelerin aslında Upanişadlar'ı işaret ettiği kabulüne sahip olduğunu, dahası Upanişadlar'ın Kur'an'ın da kaynağı olduğunu ileri sürdüğünü ortaya koymakta ve Dârâ Şikûh'un ilgili yorumlarının tefsir ilmi açısından problemlerine işaret etmektedir. Omar'ın müzakereleri, Dârâ Şikûh'un çabalarının, dinî çeşitliliğin çoğulcu bir surette anlaşılmasının ve yorumlanmasının ya da farklı dinlerin müntesipleri arasında olması beklenen hoşgörünün bazen eklektik yaklaşımlara yöneltmesinin ilginç bir örneği olduğunu göstermektedir.

Kitaptaki oldukça ilginç ve günümüzdeki gerek akademik gerekse siyasal şartlar dikkate alındığında oldukça isabetli ve zamanında diyebileceğimiz bir yazı Phillip C. Naylor'ın "Islamic Humanism in the Thought of Ibn Khaldun & Malik bin Nabi" başlıklı makalesidir. Naylor'ın yazısı bir yandan akademik-entelektüel tartışmalardaki yanılıcı Batı tasavvuruna dikkat çekerken bir taraftan da günümüzde, ortak insanî değerlerden uzak bir İslâm ve Müslüman anlayışı ile bütün insanlığı ikiye ayıran yaklaşımlardan farklı bir anlayışın altını çizmektedir. Yazar her iki düşünürün de bireysel ahlâkın geliştirilmesinde ve bir milletin oluşumunda, Kur'an'da bahsedilen insanî özellikleri ve şartları dikkate aldığını ifade etmektedir. Her iki düşünürün de medeniyetin doğuşu ve gelişimi ile ilgilendiğini ve her ikisi için de "hümanizmin Müslüman olmanın kurucu bir unsuru" olduğunu vurgulamaktadır.

Kitaptaki her bir makale ele alınan meselenin önemi, tahlillerin zenginliği ve akademik değeri açısından okunmaya, incelemeye ve düşünmeye davet edici mahiyettedir. López-Farjeat'ın, Taylor'ın ve Marmura'nın makaleleri hem klasik İslâm düşüncesini anlamak bakımından hem de onların günümüzdeki tartışmalarla ilişkisini kurmak bakımından oldukça faydalı olabilecek çalışmalardır. Fârâbî'nin benimsediği ve İbn Sînâ ile İbn Rüşd'ün düşüncelerinde de izlerini sürebildiğimiz, felsefe-din ilişkisi tasavvurunun, günümüzde dinî inançların "hakikiyecî" veya "gayrı hakikiyecî" (*realist, non-realist*) olarak yorumlanması tartışmaları ile ilişkisi aşikârdır.

Ayrıca bu tasavvurların dinî çeşitlilik bakımından önemi de izahtan varestedir. Dinî çeşitlilik bağlamında farklı dinler ve onların müntesipleri arasındaki ilişkilerin yorumlanması hususunda Omar'ın makalesi de oldukça dikkate değer bir tartışmayı gün yüzüne çıkarmaktadır. Önceki üç makalede felsefî bir mevziden hareketle dinî çoğulculuğa kapı aralayan bir model ortaya çıkarken, Omar'ın makalesinde, dinî bir zeminden hareketle dinî çoğulcu bir yaklaşım denemesi ele alınmıştır. Hümanizm, insanlık, İslâm ve Batı tasavvurlarındaki önemli boyutlara dikkat çeken Naylor'ın makalesi ise teorik-felsefî açıdan önemli olduğu kadar, günümüzde farklı kültürler arası ilişkilerin nasıl görülebileceğine dair ipuçları da ihtiva etmektedir. Nihayetinde, İslâmofobinin ve ötekileştirip düşman yaratmanın ivme kazandığı günümüzde, bu kitap, kültürler arası bağların önemini ortaya koyması bakımından dikkate değer bir çalışmadır.